

УДК 94(477-25)"1942":341.324

Борис Щерба,
Київський університет імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0003-2820-9765

Діяльність Музею-Архіву переходнової доби як приклад спроби відродження національного життя в окупованому Києві у 1942 р.

Abstract. The article is devoted to the study of the period of the Nazi occupation of Kyiv on the example of the activities of the institution of the Museum-Archives of the transition period, as the intellectual center of the Kyiv scientists.

An objective and impartial study of the period of Nazi occupation of Kyiv is the relevance of the topic. In addition, the relevance of the topic lies in the study of the archival materials of the Museum-Archive, because the institution collected and systematized data on destruction and genocide, arranged by the Soviet authorities in Ukraine from 1918 to 1941. Studying the negative influence of the Bolsheviks on Ukraine is an important part of post-Soviet consciousness, necessary for an objective understanding of the history of Ukraine.

Keywords. occupation, Nazis, Ukrainian scientists, Museum-Archive of the transition period, propaganda, Kyiv, 1942.

Актуальність. Об'єктивне і неупереджене вивчення періоду нацистської окупації Києва становить актуальність теми. Крім того, важливість теми полягає також у вивченні самих архівних матеріалів Музею-архіву, бо установа збирала і систематизувала дані про руйнування і геноцид, влаштовані радянською владою в Україні з 1918 по 1941 рр. Вивчення негативного впливу більшовиків на Україну є важливою частиною формування пострадянської свідомості, необхідній для об'єктивного розуміння історії України.

Мета статті: висвітлити діяльність Музею-Архіву переходнової доби як спроби відродження наукового життя національно свідомої інтелігенції в умовах окупованого нацистськими військами Києва у 1942 р.

Для розкриття теми статті ми проаналізували праці дослідників, що були дотичні до досліджень діяльності Музею-Архіву переходнової доби: Салата О.О.¹, Матвійчук Г.²; праці присвячені періоду окупації: Главацького М.³, Букета Є.⁴. Головне джерело – архів Музей-Архіву переходнової доби⁵.

¹ Салата, О. Діяльність Музею-Архіву переходнової доби як науково-дослідницького осередку окупованого Києва в період Другої світової війни.

https://www.researchgate.net/publication/344905277_OO_Salata_DIALNIST_MUZEU-ARHIVU_PEREHODOVOI_DOBI_AK_NAUKOVO-DOSLIDNICKOGO_OSEREDKU_OKUPOVANOGO_KIEVA_V_PERIOD_DRUGOI_SVITOVOI_VIJNI

² Матвійчук, Г. Робота «Музею-Архіву переходнової доби» як культурно-пропагандистського закладу окупованого Києва в період Другої світової війни. с.56-66. <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11479/1/Matvivyuk.pdf>

³ Главацький, М. Культурно-освітня діяльність органів німецької окупаційної влади на території генеральної області «Київ» 1941-1944 рр. С.50-57 https://shron1.chtyvo.org.ua/Hlavatskyi_Maksym/Kulturno-osvitiia_diiialnist_orhaniv_nimetskoj_okupatsiinoj_vlady.pdf

⁴ Букет, Є. Київська «Просвіта» під час гітлерівської окупації. 2013. <http://slovoprosvity.org/2013/06/13/kyivs-ka-prosvita-pid-chas-hitleriv/>

⁵ Державний архів Київської області, фонд Р-2412.

Нацистська окупація малювалася радянською владою виключно у негативних тонах: «Началась 25 месячная ночь нацистской оккупации»⁶, «Приступив к планомерному уничтожению населения (...)»⁷, тобто картина повного запусітіння міста.

Однак, для української культури, як німецька, так і радянська окупація, справляли великий, але неоднозначний, вплив. З одного боку, створювалася ілюзія, що окупаційна влада сприяла розвитку культури, а з іншого боку, культура та освіта повинні були виконувати пропагандистські функції, прославляючи тих чи інших загарбників.

Вивчення діяльності МАПД дозволяє об'єктивно поглянути на культурне життя Києва під час німецької окупації.

Вважаємо доречним показати загальними рисами стан Києва після того, як німці увійшли в нього 19 вересня 1941 р.

18 вересня 1941 р. радянські війська перед відступом з Києва підірвали не лише військові об'єкти (мости і залізничні колії), а й громадські об'єкти, необхідні для життєдіяльності міста: вокзали, текстильні фабрики, електростанції і водогінні станції. Таким чином більшовики залишили місто без води, електрики, без можливості готувати їжу. Також були знищені запаси продовольства (наприклад, кілька тон борошна були викинуті в Дніпро).

За спогадами Лева Дудіна, при вступі німців до Києва, жителі чекали грабежів, але їх не було. «Немцы разместились быстро, спокойно и никого не трогали»⁸. Вже 21 вересня почала працювати Київська міська управа. На роботу туди приймали тільки непартійних українців, які були записані такими в радянських паспортах. Це була традиційна для нацистів політика расової сегрегації, спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

Управа розпочала роботу в складних умовах. Міське господарство було знищено, склади і магазини розграбовані відступаючими радянськими військами. Однак ентузіазм людей, їх надія на «новий НЕП» поступово могли подолати розруху.

Треба відмітити, що крім підриву деяких будівель під час відступу радянських військ, більшовики запланували ще масштабніше руйнування Києва. Радянські диверсанти, що залишилися у місті, підпалили і підірвали Київ. Пожежа тривала три дні. Тисячі людей (не окупантів, а пересічних робітників, пролетаріїв) позбулися майна, житла. Знищені будівлі бібліотек, музеїв, вищих навчальних закладів. Місто врятував один з радянських підричників, який передав план розміщення вибухівки німцям. Інакше все місто було б знищено.

Упорядкування життя українського населення німецька влада залишала на розсуд місцевої влади, створеної з місцевих жителів. Окупанти намагалися проводити політику, спрямовану на перетворення України в багату і корисну колонію Німецької імперії (Рейху). Народ при цьому повинен був стати джерелом дешевих і високоякісних трудових ресурсів. Цей намір здійснювалося спорадично, непослідовно і в підсумку призвело до ненависті місцевого населення до окупантів⁹.

Незважаючи на важку ситуацію, місцева інтелігенція думала не тільки про виживання, а й про продовження своєї наукової діяльності. Нацисти визнавали необхідність існування технічної освіти. Однак, як висловився доктор фон Франк'є (керівник групи «Наука» в

⁶ История Киева. 1985 / под ред. Ю.Ю.Кондуфора. Киев: Наукова думка. Т.3. Кн.1. С.326.

⁷ Там само. С.328.

⁸ Под немцами: воспоминания, свидетельства, документы. (2011). С.268.

⁹ Der Nurnberger Prozess. Ausgewelt und eingeleitet von Prof. Dr. P. A. Steiniger. Berlin. (1957). Bd. II. S.259. (Україна в стратегических планах Германии. <http://litopys.org.ua/ukrxr/a13.htm>)

Києві): «Жодна німецька служба не відчувала потреби в послугах вузів та інститутів гуманітарного профілю»¹⁰.

Незважаючи на негативне ставлення до гуманітарних аспектів життя і науки, нацисти все-таки дозволили діяльність театрів, музеїв, Академії наук. Вони планували використати ці установи для пропаганди переваг свого режиму, а також з метою пожвавлення культурного життя, відволікання киян від труднощів побуту.

Місцева національно свідомо інтелігенція прагнула відродження національного культурного та наукового життя, але під час більшовицької окупації цього неможливо було втілити. Під час німецької окупації бажання нової адміністрації пожвавити культурне життя співпало з прагненням науковців.

Треба відзначити, що політика окупаційної влади щодо України була непослідовною, що пояснювалося протиріччями між А. Розенбергом (міністр східних окупованих територій) і Е. Кохом (рейхкомісар України) щодо необхідного рівня культурності й освіченості підкорених українців.

Прагнення здійснити ці цілі лежить в основі створення Музею-Архіву переходною доби (далі – МАПД – Б.Щ.). Недостатня джерельна база породжує певну невизначеність у питанні його заснування. Відповідно до твердження О.Оглобліна, установа була створена указом Голови міста Києва від 26.03.1942 р.¹¹ Однак в нашому розпорядженні є Постанова № 74 від 17.04.1942 р за підписом т. в. о. Глави міста Києва Л.Форостівського «Про Заснування Музею-архіву (...)»¹². Також треба відзначити, що створення МАПД було схвалено київським штадткомісаріатом¹³.

МАПД розміщувався на Олександрівській площі, 8 (сучасна Контрактова площа). Приміщення складалось з 12 кімнат, загальною площею 296 кв.м¹⁴. Будівля збереглася до цього дня.

Будівля Музею-Архіву переходною доби, Київ

The building of the Museum-Archive of the transition period, Kyiv

¹⁰ Салата, О.О. Діяльність Музею-Архіву переходною доби як науково-дослідницького осередку окупованого Києва в період Другої світової війни. <https://www.researchgate.net/publication/34905277>

OO Salata DIALNIST MUZEU-ARHIVU PEREHODOVOI DOBI AK NAUKOVO-DOSLIDNICKOGO OSEREDKU OKUPOVANOGO KIEVA V PERIOD DRUGOI SVITOVOI VIJNI

¹¹ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 2412. Оп.1. Спр.1. Арк.1.

¹² ДАКО. Ф. 2412. Оп.1. Спр. 25. Арк. 6.

¹³ Там само. Спр. 3. Арк. 1.

¹⁴ Там само. Спр. 32. Арк. 133.

МАПД мав на меті документально зобразити зміни Києва в умовах німецької окупації, зрозуміло, підкреслюючи тільки позитивні сторони цього процесу. Треба було показати, як нацисти відроджують Київ після руйнування його відступаючими радянськими військами. А також необхідно було відобразити, яку допомогу надавало нацистам українське населення, як в справі боротьби з більшовизмом, так як і в справі свого національно-культурного і господарського відродження.

МАПД мав намір збирати, систематизувати й охороняти історичний матеріал, пов'язаний з періодом «визволення» Києва (з 19.09.1941 р.). Під цими матеріалами розумілися фотознімки, картини, листівки, книги, документи, записані й усні свідчення різних осіб, речі і т.д.¹⁵

МАПД підпорядковувався відділу культури і освіти Київської міської управи по секції музеїв, бібліотек, архівів і охорони пам'яток культури¹⁶ та прагнув показати процес створення нового життя України, в першу чергу її столиці – Києва. У документах МАПД неодноразово зустрічається поєднання «Київ-столиця України», «Київ – центр національного відродження». Це не могло відповідати прагненням рейхскомісара Е. Коха, який протривався розвиткові національного руху українців. Саме тому він організував адміністративний центр рейхскомісаріату в Рівному, щоб не давати надії на відродження національного життя України символом якого завжди був Київ.

Згідно з Положенням про МАПД ця організація є науково-дослідницькою (а не пропагандистською, як вважають деякі дослідники). Основними цілями діяльності МАПД покладав відображення:

Історичного значення боротьби німецького народу з більшовизмом у світовому масштабі.

Цей пункт Положення цілком логічний, якщо врахувати варварське поводження більшовиків в Києві в період їх окупації міста. Також національно орієнтована інтелігенція не могла не бути вдячною німецькій владі за можливість займатися відродженням (створенням, розвитком) культури українського народу на противагу інтернаціоналізму більшовиків.

Відображення ролі німецької армії під керівництвом А. Гітлера у визволенні Києва і України від більшовицької окупації.

Тобто, замість червоної окупації мала місце коричнева окупація. При цьому остання дала можливість проявитися здоровому українському національному духові після більшовицького руйнування національного життя.

Допомози українського народу німецької армії в її боротьбі проти більшовизму.

Виявлення українського національного духу в подоланні руйнівної більшовицької спадщини.

Зусиль німецької влади і «наших кращих людей» по відновленню порядку та ліквідації шкоди, завданої українській столиці – Києву¹⁷.

Принципово важливим є пункт в Положенні: « (...) отже процес творення нового національного життя України, насамперед в її столиці – Києві»¹⁸. Цей пункт розкриває цілі і надії національно орієнтованої інтелігенції, що згуртувалася навколо МАПД – створення (відродження) національного життя після фактичного знищення цього життя більшовиками, оскільки підкреслює, що Київ – столиця, тобто символ незалежності України.

¹⁵ ДАКО. Ф. 2412. Оп.1. Спр. 25. Арк. 10.

¹⁶ Там само. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Арк. 1.

¹⁸ Там само.

На чолі МАПД стояв директор, який призначався указом Голови міста Києва. Як впливає з назви, існували два основних відділи: музейний і архівний з окремими науковими кабінетами, але загальним фондом й експозиційною частиною.

При МАПД існували фотолабораторія й художня студія (відділ).

Діловодство, фінанси, господарська частина знаходилися під контролем канцелярії, бухгалтерії та господарської частини, які підпорядковувалися безпосередньо директору.

Штат установи складався з 16 співробітників¹⁹, пізніше штат був скорочений на 25%.

Крім штатних співробітників, директор МАПД мав право, за необхідності, запрошувати на роботу, на умовах «акордної» оплати, тимчасових співробітників (художників, фотографів, декораторів для експозицій, технічних співробітників).

Також МАПД співпрацював з 26 науковими консультантами й 10 науковими та художніми працівниками (які працювали за договорами), які розробляли різні теми²⁰.

Співробітники установи (крім директора), призначалися директором, згідно порядку, встановленого Управою міста. Установа мала статус юридичної особи.

Бюджет МАПД складався з асигнувань міської управи згідно з бюджетом і звітністю, затверджених відділом фінансів міської управи. МАПД міг отримувати доходи від плати за вхід, від продажу репродукцій з музейних експонатів.

Установа мала власну печатку і штамп, затверджені відповідно до порядку, встановленого міською управою.

Заробітна плата була дуже низькою. Наприклад, директор отримав 1560 крб. на місяць²¹, а вартість 1 кг сала складала приблизно 1500 крб., зарплата вартового – 280 крб., дорівнювала вартості 28 яєць (1 яйце – 10 крб.). Хліб коштував 300 крб. за буханку.

У самій назві МАПД відчувалося деяке розпорошення сил, на що вказував Володимир Варламович Міяковській на науковому пленумі 6 травня 1942 р. Він запропонував прибрати слово «архів» з назви²².

МАПД мав намір проводити роботу у вигляді виставок, а при накопиченні матеріалу перейти вже до постійної експозиції²³.

Колектив установи планував провести три виставки за перший рік свого існування:

1. Київ в умовах більшовицького гніту.
2. Визволення Києва німецькою армією від більшовицького гніту.
3. Відродження українського національного життя в Києві²⁴.

Перша виставка на тему «Руйнування пам'яток культури більшовиками в Києві» була відкрита 16 липня 1942 р. (через три місяці після указу про заснування установи 17 травня 1942 р.). Виставка наочно показувала варварське ставлення більшовиків до надбань багатомісячного періоду розвитку цивілізації в столиці України, систематичне руйнування пам'яток культури під час майже 25-річного панування, що відбулося головним чином на пам'ятниках релігії.

Виставка складалася з шести розділів. Перший (вступний) розділ розкривав систематичну боротьбу радянської влади проти української національної культури.

Другий розділ показував, що з самого початку і до кінця, навіть в період так званого «соціалістичного будівництва» більшовики дотримувалися принципової лінії знищення національних культурних пам'яток.

¹⁹ ДАКО. Ф. 2412. Оп.1. Спр. 25. Арк.1, 2.

²⁰ Там само. Спр. 9. Арк. 2-4.

²¹ Там само. Спр. 32. Арк. 13 б.

²² Там само. Спр. 3. Арк. 2.

²³ Там само. Спр. 2. Арк. 6.

²⁴ Там само. Арк.10.

Третій розділ ілюстрував втрати, завдані більшовиками церковним пам'яткам. Також були показані спроби українських вчених зупинити руйнування пам'яток. При цьому було показано протилежне ставлення до пам'ятників минулого в Німеччині та зі сторони німецької влади в Україні.

Четвертий розділ був присвячений руйнуванню і запустінню пам'яток цивільної архітектури, щоб показати, що більшовики негативно ставилися не тільки до релігійної спадщини, а й до всіх культурних пам'яток історичного минулого українського народу.

П'ятий розділ був найбільш пропагандистським, так як представляв у негативному вигляді досягнення радянських архітекторів для ілюстрації неспроможності твердження більшовиків про їх допомогу у розвитку української культури. Ми вважаємо цей розділ пропагандистським, так як самі німці визнавали досягнення радянської монументальної архітектури, для знайомства з якими до Києва приїжджали видатні нацистські архітектори.

Шостий розділ показував руйнування Києва більшовиками після захоплення Києва вермахтом²⁵.

Фінальний стенд показував постанови ВКП (б) про охорону пам'яток архітектури для протиставлення їх слів їх справам, щоб показати брехливу і лицемірну сутність радянського режиму²⁶.

Експозиція була розміщена на 14 стендах, серед яких стенди «Київ до революції 1917 р.», 12 стендів із документальними матеріалами. Організаційною роботою виставки керувала Л. М. Руліна (вчений секретар та керівник музейного відділу).

Режим роботи цієї виставки був наступним: понеділок, вівторок, четвер, п'ятниця - музей відкритий з 14.00 до 18.00. В суботу: з 14.00 до 16.00. У неділю: з 10.00 до 16.00. У середу МАПД був закритий для відвідувачів²⁷. Вхід на виставку був безкоштовний²⁸. За місяць виставку відвідало близько 500 осіб²⁹. В середньому, МАПД відвідували 21 чоловік в день³⁰.

Передбачалося відкрити другу виставку «Визволення Києва німецькою армією від більшовицького гніту» на річницю захоплення Києва нацистами, 19 вересня 1942 р. На виставці мало бути представлено відродження господарського і культурного життя Києва: виробництво промисловості, трудова допомога Києва Німеччині, відродження національно-культурного життя «столиці України»³¹.

Однак 19.09.1942 р. не вийшло відкрити цю виставку, оскільки в МАПД не було достатньої кількості коштів, через що довелося змінити робочий план виставки, значно скоротивши її. Однією з головних причин затримки стала відсутність електрики (з середини липня 1942 р.), що заважало роботі фотолабораторії. Директор МАПД О. Оглоблін писав про те, що установи, в які були направлені запити на матеріали, передавали їх з великими затримками. Роботу над підготовкою виставки планували закінчити в жовтні 1942 р.

Крім виставкової діяльності, МАПД збирав матеріали, які повинні були бути використані як для виставок, так і для фондової роботи.

Важливою частиною роботи МАПД були наукові пленуми, які охоплювали теми історії Києва, що виходили за хронологічні рамки «перехідного періоду». Пленуми повинні були відбуватись щосередини. У звіті про діяльність МАПД ми знайшли інформацію, що в травні

²⁵ ДАКО. Ф. 2412. Оп.1. Спр. 10. Арк. 9,10.

²⁶ Там само. Арк. 6.

²⁷ Там само. Спр. 32. Арк. 285.

²⁸ Там само. Спр. 10. Арк.1 об.

²⁹ Там само. Спр. 2. Арк. 23.

³⁰ ДАКО. Ф.2412. Оп.2. Спр. 244. Арк. 43.

³¹ ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр. 25. Арк. 14.

1942 р. відбулося 4 таких засідання³². Протокол №1 наукового пленуму МАПД був складений на засіданні 6 травня 1942 р., саме в середу³³.

Прикладом теми, далекої від ХХ ст., можемо назвати доповідь М. В. Хрістенка «Київська архітектура XVIII ст.». Цю доповідь Н. Д. Полонська-Василенко оцінила високо: «На мою думку доповідь п. Хрістенка настільки інтернаціональна і важлива, що я вважаю за потрібне її надрукувати. Доповідач використав архівні матеріали які вже загинули. Він відкрив тих архітекторів XVIII ст., яких ми не знали, або знали дуже поверхово. Все це збільшує наукове значення цієї доповіді»³⁴.

Питання припинення діяльності МАПД залишається відкритим. Серед дослідників поширена думка, що це сталося в жовтні 1942 р. Дійсно, документація установи була припинена саме тоді. Однак ми вважаємо, що це сталося раптово, за незрозумілої причини. В архіві МАПД ми не знайшли наказ про припинення діяльності музею.

Деякі дослідники говорять про те, що це сталося через негативне ставлення німецького керівництва до діяльності МАПД. Але в документі від 21.10.1942 р. розміщено доручення штабткомісара Києва щодо організації виставки³⁵. Крім цього, була видана довіреність на збір матеріалів для виставки. Ця довіреність мала термін дії до 01.12.1942 р.³⁶. У Київську міську управу 23.10.1942 р. було подано на затвердження бюджет Музею-Архіву на 1942-1943 роки і штатна відомість³⁷. Тобто в документах ми не бачимо натяків, що очікувалося закриття установи.

Ми вбачаємо дві основні причини закриття МАПД.

1. Відносно низька відвідуваність (близько 21 людини в день). Причиною цього ми вважаємо з одного боку націоналістичне забарвлення діяльності музею, що заохочувалося місцевою адміністрацією але не мало підтримки серед мешканців Києва. Таким же низьким попитом користувалася україномовна газета І.Рогача «Українське слово». На відміну від неї, російськомовна газета «Останні вісті», продавалася на базарі по 3-5 крб. (хоча в кіосках друку вона коштувала 50 коп.). З іншого боку, дуже незручним було розташування МАПД – на Подолі, де більшість мешканців була євреями. Після масових розстрілів у Бабиному ярі на Подолі майже ніхто не мешкав. Для О. Оглобліна розташування МАПД було дуже зручним, бо він мешкав у декількох метрах від МАПД, на Андріївському узвозі у будинку 2³⁸.

2. Установи гуманітарного профілю були не потрібні німецьким окупантам, які бачили в населенні України лише джерело трудових ресурсів для Німеччини. Навіть А. Розенберг, який вважався більш лояльним до підкорених народів, вже не захищав ідею відкриття університету і вважав, що українцям вистачить початкових шкіл.

Висновок. Діяльність істориків періоду окупації є цінним внеском не лише в українську науку, а й у світову. Українські вчені, зокрема ті, що опинилися в окупації, створювали й друкували енциклопедичні видання, вивчали, аналізували історію Київської Русі та Козаччини, спираючись на сучасні їм позиції, оскільки в довоєнний період ідеологічний тиск більшовиків не давав можливості об'єктивно висвітлювати події навіть давньо минулих літ. А головне – майже всі українські історики намагалися переосмислити радянський період в історії українського народу.

³² ДАКО. Ф.2412. Оп.1. Спр. 2. Арк. 20.

³³ Там само. Спр. 3. Арк. 1.

³⁴ ДАКО. Ф. 2412. Оп.1. Спр. 2. Арк. 31.

³⁵ Там само. Спр.32. Арк. 1.

³⁶ Там само. Арк. 28.

³⁷ Там само. Спр. 42. Арк. 4, 18.

³⁸ Там само. Спр. 9. Арк. 36.

Музей-Архів переходної доби справді став науковим осередком, де здійснювалися цікаві, актуальні для того часу дослідження. Документальний матеріал, зібраний його співробітниками, дає можливість сучасним науковцям глибше дослідити не лише період німецької окупації, але й історію України періоду 1918-1941 рр. Зокрема історична наука потребує дослідження діяльності таких закладів не лише у Києві, а й в інших містах України, що пережили німецьку окупацію.

References

- Bielinska N.O. (2007). N. D. Polonska-Vasylenko: zhyttia ta naukova diialnist [N. D. Polonska-Vasylenko: life and scientific activity]. Istorychna nauka na pochatku XXI st.: problemy, mynule, suchasnist, perspektyvy: materialy 2 Vseukr. nauk. student. konf., 18-19 trav.2006 [in Ukrainian].
- Buket, Ye. (2013). Kyivska «Prosvita» pid chas hitlerivskoi okupatsii. [Kyiv's Prosvita during the Nazi occupation] [in Ukrainian]. <http://slovoprosvity.org/2013/06/13/kyivs-ka-prosvita-pid-chas-hitleriv/>
- Verba, I. V. (1999). Oleksandr Ohloblyn. Zhyttia i pratsia v Ukraini [Olexander Ogloblin. Life and work in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].
- Verba, I. (1995). Sproby vidnovlennia Ukrainiskoi Akademii nauk u Kyievi (kinets 1941 – seredyna 1942 r.) [Attempts to restore the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv (late 1941– mid 1942)]. Ukrainskiy istoryk [Ukrainian historian].1/4 [in Ukrainian].
- Hedz, V. Dzherela do vyvchennia kulturnoho zhyttia v okupovanomu Kyievi (1941–1943 rr.). [Sources for the study of cultural life in occupied Kyiv (1941-1943)] [in Ukrainian]. <http://www.history.org.ua/Journal/sid/15/14.pdf>
- Hlavatskyi, M. Kulturno-osvitnia diialnist orhaniv nimetskoï okupatsiinoï vlady na terytorii enerlnoi oblasti «Kyiv» 1941–1944 rr. [Cultural and educational activities of the German occupation authorities in the general region «Kyiv» 1941–1944]. 50-57 [in Ukrainian]. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hlavatskyi_Maksym/Kulturno-osvitnia_diialnist_orhaniv_nimetskoï_okupatsiinoï_vlady.pdf
- Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO). [State Archives of Kyiv Region].
- Ystoryia Kyeva. (1985). [History of Kyiv]. Naukova dumka. 3(1) [in Russian].
- Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u druhyi svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Lviv: NTSh. [in Ukrainian].
- Matviichuk, H. Robota «Muzeiu-Arkhivu perekhodovoi doby» yak kulturno-propahandystskoho zakladu okupovanoho Kyieva v period Druhoi svitovoi viiny [The work of the "Museum-Archive of the Transition Age" as a cultural and propaganda institution of occupied Kyiv during the Second World War]. 56-66 [in Ukrainian]. <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/11479/1/Matviychuk.pdf>
- Muziei-arkhiv perekhodovoi doby: Pofondovyi putivnyk. (2002) [Museum-archive of the transition period: Fund-by-fund guide] [in Ukrainian].
- Pod nemtsamy: vospomynania, svydetelstva, dokumenty. (2011) [Under the Germans: Memories, Testimonies, Documents]. Scriptorium. [in Russian].
- Salata, O. Diialnist Muzeiu-Arkhivu perekhodovoi doby yak naukovo-doslidnytskoho oseredku okupovanoho Kyieva v period Druhoi svitovoi viiny [The activity of the Museum-Archive of the transition period as a research center of occupied Kyiv during the Second World War] [in Ukrainian]. https://www.researchgate.net/publication/344905277_OO_Salata_DIALNIST_MUZEU-ARHIVU_PEREHODOVOI_DOBI_AK_NAUKOVO-DOSLIDNICKOGO_OSEREDKU_OKUPOVANOGO_KIEVA_V_PERIOD_DRUGOI_SVITOVOI_VIINI